

шаныя мастацкім маўленнем, арыентуюцца ўсе іншыя стылі” [3, с. 166].

Своеасабліва дапаўняюць, канкрэтызуюць разуменне нормы, дапамагаюць заняць правільную пазіцыю пры ацэнцы і ўжыванні варыянтаў высновы, зробленыя Ф. Піскуновым на падставе даследавання маўленчай практыкі беларускага народа, перш за ўсё літаратурных твораў: “Варыянтнасць канчаткаў *-а / -у* назоўнікаў адносіцца да сферы апісальнай граматыкі і не нясе пагрозы расхістання нормаў правапісу, бо такая варыянтнасць не можа быць прадметам правапіснай рэгламентацыі. Семантычны прынецп выбару адпаведнага канчатка павышае ролю карыстальніка ў вызначэнні належнага лексіка-семантычнага варыянта слова ў тэксце згодна з ужытым кантэкстам” [4, с. 47].

Гэтае назіранне-вывад засцерагае рэдактара і карэктара ад механічнага выпраўлення канчат-

каў і ў іншых склонах, у тым ліку ў разгледжаным выпадку: *на дварэ, на двары*.

Спіс літаратуры

1. **Беларуская граматыка**. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1; **Шкраба, І.** Марфалагічныя нормы / І. Шкраба // Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 1994; **Кароткая граматыка беларускай мовы**. – Мінск : БелЭн, 2007. – Ч. 1.
2. Гл., напрыклад: **Каўрус, А.** Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск : Маст. літ., 1989; **Каўрус, А.** З Купалавай граматыкі / А. Каўрус // Наша слова. – 1991. – № 24; **Каўрус, А.** Мастацкі стыль / А. Каўрус // Беларуская мова : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 1994.
3. **Лепешаў, І.** Лінгвістычны аналіз тэксту / І. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 2009.
4. **Піскуноў, Ф.** *Дуба ці дубу?* : Яшчэ раз пра формы роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду ў святле камп’ютэрна-лінгвістычнага аналізу / Ф. Піскуноў // Роднае слова. – 2010. – № 1.
5. **Шакун, Л.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. Шакун. – Мінск : Выш. шк., 1984.

Актуальная тэма

Фёдар ПІСКУНОЎ

ДВА ГАРАДЫ ЦІ ДВА ГОРАДЫ

ЛІЧЭБНІКІ *ДВА, ТРЫ, ЧАТЫРЫ* Ў КОЛЬКАСНА-ІМЕННЫХ СПАЛУЧЭННЯХ

Колькасныя лічэбнікі *два, тры, чатыры*, ужытыя ў форме назоўнага склону, утвараюць з назоўнікамі сінтаксічна непадзельныя спалучэнні, у якіх у пераважнай большасці выпадкаў назоўнікі дапасуюцца да адпаведных лічэбнікаў у форме множнага ліку назоўнага склону: *два (тры, чатыры) камп’ютэры / аўтары; два (тры, чатыры) вудзільны / звераняткі; дзве (тры, чатыры) канавы / каровы* [1]. Назоўнікі, якія маюць адхіленні ад згаданай мадэлі падпарадкавання, будзем надалей называць асістэмнымі, як і адпаведныя ім лічэбнікава-назоўнікавыя спалучэнні. Аналіз рээстравага складу СБМ-87, якому нададзены статус нарматыўнага слоўніка, паказвае, што масіў назоўнікаў з пазначэннем “з ліч. 2, 3, 4” (усяго 103 пазнакі) не адлюстроўвае, як будзе паказана ніжэй, рэальнай колькасці выпадкаў у маўленчай практыцы. Спалучэнні гэтага тыпу няпоўна апісваюцца і ў акадэмічных граматыках. Больш за тое, нават у межах аднаго выдання ёсць разыходжанні ў інтэрпрэтацыі тыпу граматычнага падпарадкавання ў асістэмных спалучэннях. Так, згодна з КГБМ-2007 (т. 1, с. 260) у спалучэннях *чатыры акны, два кані* мае месца сувязь **дапасавання**, але ў тым самым выданні (т. 2, с. 37) аўтары сцвярджаюць, што

назоўнікі з націскнымі канчаткамі **кіруюцца** адпаведнымі лічэбнікамі, і прыводзяць у якасці прыкладаў аднатыпныя спалучэнні *два плячы, тры вядры*.

Згаданыя факты сведчаць, што названы від колькасна-іменных спалучэнняў застаецца паза межамі сістэмнага разгляду, а гэта адмоўным чынам адбіваецца і на змесце падручнікаў для навучальных устаноў. Як адзначана ў кнізе “Сучасная беларуская мова: спрэчныя пытанні” [2], пераважная частка іх абмяжоўваецца ілюстрацыяй правіла адпаведнымі прыкладамі: “...пры лічэбніках *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку”.

У “Падручніку беларускай мовы для самаадукацыі” [3] адзначаецца, што формы некаторых назоўнікаў жаночага і ніякага роду як назвы аб’ектаў лічэння ў назоўным склоне лічэбнікаў *два, тры, чатыры* “адрозніваюцца ад іх звычайных формаў у назоўным склоне множнага ліку месцам націску”. Відавочна, што такому ўдакладненню не стае класіфікацыйнай вартасці, бо згаданыя адрозненні могуць мець (і маюць) месца не толькі ў пазіцыі націску, але і ў наяўнасці, напрыклад, каранёвых чаргаванняў ці прыстаўных зычных: *тры сястры* (мн. *сёстры*), *два акны* (мн. *вокны*). За межамі пакінуты таксама шэраг

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

назоўнікаў мужчынскага роду. Спасылкі на рэліктавыя формы парнага ліку назоўнікаў ніякага і мужчынскага роду, як у КГБМ-2007, не могуць быць пашыраны на ўвесь корпус назоўнікаў у асістэмных спалучэннях з-за недахопу крыніц для супастаўленняў.

Такім чынам, вычарпальная класіфікацыя згаданых колькасна-іменных спалучэнняў можа быць рэалізавана толькі на аснове марфалагічных і словаўтваральных асаблівасцей канкрэтных груп назоўнікаў. На матэрыяле рээстравага складу СБМ-87 і граматычных класаў назоўніка, распрацаваных і рэалізаваных аўтарам* у рамках стварэння электроннай базы беларускай мовы і электроннага слоўніка “Парадыгма”**, падаецца магчымым прапанаваць поўную класіфікацыю стандартных і асістэмных колькасна-іменных спалучэнняў у складзе лічэбнікаў *два, тры, чатыры* і назоўнікаў у наступным выглядзе.

I. Формы **назоўнага склону множнага ліку** прымаюць:

1. Усе назоўнікі, у тым ліку субстантываваныя, незалежна ад роду з фіксаваным націскам на аснове (акцэнтны тып А [4]): *два (тры, чатыры) сканеры, факсы, салдаты, донары; беспрацоўныя, чорнарабочыя; вудзільны, цуды, зайчаняткі; дзве (тры, чатыры) канавы, рэвалюцыі, каровы, краснапёркі; цяжарныя.*

2. Усе назоўнікі, у тым ліку субстантываваныя, незалежна ад роду з націскам на канчатку (акцэнтны тып В [4]): *два (тры, чатыры) сталы, аграгарадкі, будаўнікі; звеннявія* (кіраўнікі звяна), *вартавыя; касаўі, рукавы; дзве (тры, чатыры) каланчы, лыжні, тахты; сынавія* (нявесткі), *звеннявія* (кіраўніцы звяна).

3. Усе назоўнікі (каля 250 пададзена ў СБМ-87) мужчынскага роду з націскам у адзіночным ліку на аснове, а ў множным ліку на канчатку (акцэнтны тып С [4]): *два (тры, чатыры) астравы* [адз. *востраў*], *дактары* [адз. *доктар*], *каласы* [адз. *колос*], *майстры* [адз. *майстар*], *нумары* [адз. *нумар*], *сваты* [адз. *сват*], *тарты* [адз. *торт*], *флаты* [адз. *флот*] і інш.

Заўвага: 10 назоўнікаў гэтага тыпу: *вечар, зяць, кораб, корпус, парус, слой* (пласт), *форт, фронт, хутар, церам* пададзены ў СБМ-87 як асістэмныя (2, 3, 4 *корабы, корпусы, форты* і г. д.), што беспадстаўна вылучае іх з азначанага акцэнтнага тыпу.

II. Форму **роднага*** склону адзіночнага ліку** прымаюць:

* У асноўных рысах аўтарская класіфікацыя адпавядае класіфікацыйнай сістэме А. Залізняка [5].

** Рэжым доступу: <http://pravapis.tut.by>.

*** Частка прыведзеных назоўнікаў мае супадзенні ў склонавых канчатках і націсках з месным (давальным) склонамі: *сям’я*, РМ *сям’і*, дзіця, РДМ *дзіцяці* і пад.

1. Усе назоўнікі жаночага (мужчынскага) роду з націскным канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку і рухомым націскам (акцэнтны тып D [4]): *дзве / два (тры, чатыры) страхі* [адз. *страха*, мн. *стрэхі*], *удавы* [адз. *удавá*, мн. *удовы*], *сям’і* [адз. *сям’я*, мн. *сэм’і*], *пілы* [адз. *піла*, мн. *пілы*], *старшыні* [адз. *старшына*, мн. *старшыны*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 пазначаны як асістэмныя толькі 63 назоўнікі гэтага тыпу, а значная частка (больш за 80) не ўключана ў гэтую групу. Сярод абмінутых: *асá* [мн. *восы*, з ліч. 2, 3, 4 – *асы*], *барада* [мн. *бароды*, з ліч. 2, 3, 4 – *бароды*], *бензопіла* [мн. *бензопілы*, з ліч. 2, 3, 4 – *бензопілы*], *вайна* [мн. *войны*, з ліч. 2, 3, 4 – *вайны*], *гульня* [мн. *гульні*, з ліч. 2, 3, 4 – *гульні*], *дзіра* [мн. *дзіры*, з ліч. 2, 3, 4 – *дзіры*] і інш.

2. Назоўнікі ніякага роду на *-я (-ё), -о*, якія абазначаюць маладых істот: *два (тры, чатыры) цяляці* [адз. *цяля*, *цялё*, мн. *цяляты*], *дзяўчаці* [адз. *дзяўчо*, мн. *дзяўчаткі*], *хлапчаняці* [адз. *хлапчаня*, мн. *хлапчаняты*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 назоўнікі гэтага тыпу не вылучаліся як асістэмныя.

3. Назоўнікі ніякага роду на *-мя*: *два (тры, чатыры) імя / імені* [адз. *імя*, мн. *імёны, імі*], *плёмя / племні* [адз. *плёмя*, мн. *плямёны*], *бярэмя* [адз. *бярэмя*, мн. *бярэмі*], *стрэмя / стрэмені* [адз. *стрэмя*, мн. *стрэмёны, стрэмі*].

Заўвага: у СБМ-87 назоўнікі гэтага тыпу не вылучаліся як асістэмныя.

4. Назоўнік *курыца*: *дзве (тры, чатыры) курыцы* [адз. *курыца*, мн. *куры*].

III. Форму **меснага склону адзіночнага ліку** прымаюць:

1. Назоўнікі ніякага роду з асновай на зацвярдзелы зычны, якія маюць націскны канчатак у назоўным склоне адзіночнага ліку і рухомы націск (акцэнтны тып D [4]): *два (тры, чатыры) ружжы* [адз. *ружжо*, мн. *ружжы*], *вадры* [адз. *вадро*, мн. *вёдры*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 з 11 назоўнікаў гэтага тыпу толькі 4 (*вадро, кальцо, рабро, яйцо*) вылучаны як асістэмныя.

2. Назоўнікі ніякага роду з націскным канчаткам *-ё* ў назоўным склоне адзіночнага ліку і рухомым націскам (акцэнтны тып D [4]): *два (тры, чатыры) цапаўі* [адз. *цапаўё*, мн. *цапоўі*], *кассі* [адз. *кассё*, мн. *кассі*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 з пяці назоўнікаў гэтага тыпу толькі адзін (*кассё*) вылучаны як асістэмны.

IV. **Пазапарадыгматычныя** формы, г. зн. формы, што не супадаюць з ніводным склонам парадигмы, прымаюць:

1. Назоўнікі ніякага роду з асновай на цвёрды зычны, якія маюць націскны канчатак у на-

Табліца 1.

Склон	Словаформы		Частата	Словаформы		Частата
Н.	<i>злодзеі</i>	<i>зладзеі</i>	769/421	<i>цесці</i>	<i>цясці</i>	8/1
Р.+В.	<i>злодзеяў</i>	<i>зладзеяў</i>	197/100	<i>цесцяў</i>	<i>цясцяў</i>	5/-
Д.	<i>злодзеям</i>	<i>зладдзеям</i>	20/14	<i>цесцям</i>	<i>цясцям</i>	5/1
Т.	<i>злодзеямі</i>	<i>зладдзеямі</i>	33/28	<i>цесцямі</i>	<i>цясцямі</i>	2/-
М.	<i>злодзеях</i>	<i>зладдзеях</i>	1/2	<i>цесцях</i>	<i>цясцях</i>	3/-

зоўным склоне адзіночнага ліку і рухомы націск (акцэнтны тып D [4]): *два (тры, чатыры) акны* [адз. *акно*, мн. *вокны*], *вяслі* [адз. *вясло*, мн. *вёслы*], *верацяны* [адз. *верацяно*, мн. *верацяны*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 з 26 назоўнікаў гэтага тыпу не вылучаны ў якасці асістэмных 12, у тым ліку *акно*, *гназдо*, *лязо*, *пісьмо* і інш.

2. Адушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду з канчаткамі назоўнага склону множнага ліку *-ане (-яне)*: *два (тры, чатыры) мінчаніны* [адз. *мінчанін*, мн. *мінчане*], *хутараніны* [адз. *хутаранін*, мн. *хутаране*] і інш.

Заўвага: у СБМ-87 прыведзены 62 назоўнікі гэтага тыпу без вылучэння іх як асістэмных.

3. Назоўнікі мужчынскага (жаночага) роду акцэнтнага тыпу С1 [4]: *два / дзве (тры, чатыры) кані* [адз. *конь*, мн. *коні*], *зубы* [адз. *зуб*, мн. *зубы*], *рагі* [адз. *рог*, мн. *рогі*], *гусі* [адз. *гусь*, мн. *гусі*].

Заўвага: назоўнік *рог* у СБМ-87 не пазначаны як асістэмны.

4. Назоўнікі ніякага роду з асновай на *г, к, х вока, вуха* (акцэнтны тып С1 [4]): *два (тры, чатыры) вокі* [адз. *вока*, мн. *вочы*], *вухі* [адз. *вуха*, мн. *вухы*].

5. Назоўнікі мужчынскага роду *сусед, чалавек, чорт*: *два (тры, чатыры) суседы* [мн. *суседзі*], *чалавекі* [мн. *людзі*], *чорты і чарты* [мн. *чэрці*].

Такім чынам, зыходзячы з рэестравага складу СБМ-87, у якім пададзена больш за 55 400 назоўнікаў, і вышэйвыкладзенай класіфікацыйнай схемы, каля 280 назоўнікаў маюць марфалагічныя і словаўтваральныя асаблівасці пры фарміраванні колькасна-іменных спалучэнняў на аснове лічэбнікаў *два, тры, чатыры* і ў гэтым сэнсе могуць разглядацца як асістэмныя. За недахопам сістэмнага разгляду гэтага класа лічэбнікава-назоўнікавых спалучэнняў выдзяленне і пазначэнне адпаведных назоўнікаў у слоўніках носяць фрагментарны характар. Так, у СБМ-87 пазначаны 104 назоўнікі, у ГСН-2008, які ў асноўным базуецца на рэестры СБМ-87, пазначана ўжо каля 170 назоўнікаў, тым не менш, як і ў першым выпадку, не ўлічаны шэраг назоўнікаў з груп II.1 (*барода, бензопіла, вайна* і інш.), III.1 (*ружжо*), III.2 (*кап'ё*), IV.1 (*лязо*). Навейшы арфаграфічны слоўнік [7] увогуле не дае формаў назоўнікаў з лічэбнікамі *два, тры, чатыры*.

Асаблівага разгляду патрабуюць лексемы *злодзеі і цесць*, якія падаюцца ў СБМ-87 наступным чынам:

злодзеі -ея, -ею, мн. *зладзеі, -ёяў*; з ліч. 2, 3, 4 – *злодзеі*;

цесць -ця, -цю, мн. *цясці, -цёў*, з ліч. 2, 3, 4 – *цесці*.

Аналіз прадстаўнічых тэкставых масіваў [5] паказвае, што падобная фіксацыя згаданых лексем адлюстроўвае інтэрферэнцыйныя з'явы на мяжы частотна ўжывальных і больш рэдкіх варыянтных формаў множнага ліку і не можа лічыцца прымальнай.

З улікам гэтых фактаў карэктная падача лексем *злодзеі, цесць* магла б мець наступны выгляд:

злодзеі -ея, -ею, мн. *злódзеі, -еяў (і радзей)* *зладзеі, -ёяў*;

цесць -ця, -цю, мн. *цéсці, -цяў (і радзей)* *цясці, -цёў*.

Пры гэтым для кожнага варыянта множнага ліку спалучэнне з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* ўтвараецца, як сфармулявана ў пп. I.1 – I.3.

Спіс літаратуры

1. Наркевіч, А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове / А. І. Наркевіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1972. – 336 с.
2. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская мова : спрэчныя пытанні / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – С. 173 – 174.
3. Кривицкий, А. А. Учебник белорусского языка для самообразования / А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. – Минск : Выш. школа, 1994.
4. Бірыла, М. В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове / М. В. Бірыла. – Мінск : Выш. школа, 1986.
5. Зализняк, А. А. Грамматический словарь русского языка : словоизменение / А. А. Зализняк. – М. : Русское слово, 2003.
6. Электронная бібліятэка *Kamunikat* [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://kamunikat.org>.
7. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 695 с.

Скарачэнні

ГСН-2008 – Граматычны слоўнік назоўніка / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 2008; КГБМ-2007 – Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2007 – 2009; СБМ-87 – Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987.